

Ócsai Éva

Határátlépés

100 évvel ezelőtt, Gyomán jött a világra az a későbbi költő, regényíró, drámaíró, műfordító, esszéista és irodalomkritikus, aki 1946-ban, 32 éves korában megváltoztatta a nevét, és a Hack helyett felvette a Határ vezetéknevet, a Viktor keresztnévet pedig Győzőre cserélte. Tíz évvel a névmagyarítás után átlépte a magyar határt, és az Egyesült Királyságban telepedett le, ott folytatta írói pályáját az anyanyelvén, keresztnévet pedig visszaváltoztatta Victorra, és évtizedekre elszigetelődött a magyarországi befogadótól.

Ám nem 1956-ban próbálkozott meg először az illegális határátlépéssel, hanem már 1950-ben is, amiért két és fél év börtönbüntetésre ítélték. A határokat viszont ennél is korábban kezdte el feszegetni. 1943-ban, a Horthy-korszakban államellenes szervezkedés vádjával halálra ítélték, de ezt végül öt év börtönbüntetésre módosították, valamint elköbzték a *Torlon Péter* című szatírjájának a kéziratát, amelyben a kormányzót parodizálta, illetve a *Csodák országa Hátsó-Eurázia* című regényének sokszorosított példányait, amely a vidéken élők nyomorát, kiszolgáltatottságát és a szellemileg fullasztó viszonyokat dolgozta fel ironikusan, körpanorámaként. Szemmel tartották az írókat a Rákosi-korszakban is: a pártsajtó szerzői nihilistának és szürreálisnak vélték, ezért zúzdába küldték az 1947-ben megjelent *Héliáne* című regényét, amely a 21. századba vetített ellenutópiában mutatja meg, hogyan rombolják le az ott élők autonóm személyiségét és alakítják át őket erkölcsi tudat nélküli hordává.¹

Életének ezek a fordulópontjai jelzik, hogy miként viszonyult a szerző a hatalom által megszabott határokhoz és korlátokhoz, ugyanakkor ismeretes, hogy határsértéseket követett el a szövegalkotás terén is: provokatívan viszonyult a nyelvhez, az irodalmi műfajokhoz és a tabukhoz, a járatlan utakat kereste. A szabálytalanhoz, az aránytalanságokhoz és a rendhagyóhoz való vonzalma azonban azzal jár együtt, hogy a rendszerváltás után a kritikusok nemcsak „a háború utáni magyar nyelv egyik legnagyobb virtuózaként”, „a magyar regényírás és az irodalmi nyelvhasználat lehetőségeinek kitérítőjeként” utalnak a hatalmas életművet felhalmozó szerzőre, aki roppant nyelvi, filozófiai, irodalmi, zenei, építészeti és színházi műveltséggel rendelkezett, hanem vannak, akik dilettáns, outsider íróként látnak benne, akinek beszédmódja nem törekszik a pontosságra, ellenben terjedős és bőbeszédű, más kritikusai pedig a világnézetét jellemző blaszfémiát utasítják el.²

1 G. Komoróczy Emőke: *Határ Győző életműve*. Budapest, Stádium Kiadó, 2003, 19–20., 37–38.; Uő: *Határ Győző életrajza*: <http://www.pim.hu/object.FEF95824-5CB6-4D82-9820-C531FF5AB94B.ivy> (letöltve: 2014. 06. 23.)

2 Rugási Gyula: *Határ Győző*, Holmi, 2007. 01. <http://www.holmi.org/2007/01/hatar-gyozo> (letöltve: 2014. 05. 10.); Takáts József: *Határ Győző (1914–2006) Jelenkor*, 2007/02. 238. <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/1186/hatar-gyozo-1914-2006> (letöltve: 2014. 05.03.); Szöllősy Klára: *Határ Győző* – nek-

Határ Győző formabontó szemléletmódjának megértéséhez és értékeléséhez érdemes áttekinteni, hogy melyek a legfőbb jellemzői poétikai és bölcséleti érdeklődésének, illetve azt, hogy írásaiban milyen szépirodalmi eszközökkel formálta meg a történeteit, hogyan jelenítette meg bennük filozófiai, vallási, történelmi és politikai nézeteit, ugyanis egységes, koherens világmagyarázatot igyekezett kialakítani.³

Fiatalkorától kezdve a teljes lét, a metafizikai egység kérdése foglalkoztatta, és egyes írásait szintén ez a szemléletmód határozza meg.⁴ Határ Győző ezt így fogalmazta meg: „*Mindig a léten való elcsodálkozás volt a kiindulópontom: ontológusnak születtem.*”⁵ Írásaiban a mitikus-filozófiai világlátás összekapcsolódik a civilizáció kritikájával, a szövegeit egyetemes szemléletmód jellemzi, a közelnézeti látószöveget kozmikus látásmóddal ötvözi.⁶ Az általa elgondolt kozmosz létállapotát az „özön közöny” kifejezéssel jellemezte, amely arra utal, hogy az emberiség, amely ki van téve a hatalomért folyó harcoknak, nem várhat segítséget semmilyen transzcendens erőktől: „*Magunkra utaltak vagyunk a Mindenségben.*”⁷ Bölcséleti érdeklődésének a középpontjában az ontológia mellett az ismeretelmélet, a történet- és vallásfilozófia állt.⁸ Több ezer év bölcséletének a tematikáját ismerte meg és dolgozta fel, és a filozófiatörténetből elsősorban azokat az irányzatokat helyezte előtérbe, amelyeket a kereszténység háttérbe szorított.⁹

Szépirodalmi szövegei jelentős részében ezek a bölcséleti területek és filozófiai irányzatok a meghatározóak, ezért nem véletlen, hogy a mindenkori magyar irodalmat egyrészt a provincializmusa, másrészt éppen a filozófiai gondolkodás hiánya miatt ostorozta gyakran: „*A magyar irodalom spektrumából hiányzik a filozófia.*”¹⁰ Határ Győző szépirodalmi írásaiban azonban a leggyakrabban pontosan azt kifogásolják, hogy elsődleges bennük az értekező kifejtés, amelyben a bölcséleti tartalmat kibontja, és csak másodlagos jelentőségű a szöveg megformálása, a történetbonyolítás vagy a nyelvi játék.¹¹

Más értelmezői ellenben kimondottan a nyelvi játékok miatt méltatják, a lexikai és stilisztikai enciklopédikusságát értékelik, azt, ahogyan az ellentétes esztétikai minőségeket és stíluszinteket keveri, így például az abszurd filozófiai műszavakat a biblikus nyelvvel, a tájnyelvi kifejezéseket a halandzsával, az argót a hivataloskodó megfogalmazással.¹² Ugyanakkor stílusával kapcsolatban volt, aki felvetette azt a kérdést, hogy Határ Győző nyelvhasználata és kreatív szóalkotásai vajon művészi eszközként értelmezhetőek, vagy

rológ, 1956 Irodalomtörténet, 1994/01–02. 230.; Szegedy-Maszák Mihály: *A hontalanság irodalma. Határ Győző* In: *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*. Budapest, Krónika Nova Kiadó, 2000, 151–174.

3 Orbán Péter: *Határ Győző bölcséletéről*. Magyar Napló, 2004/02., 18–26.

4 G. Komoróczy i. m. 10.

5 Határ Győző: *Életút I.* (Kabdebó Lóránt magnetofonfelvételei alapján), Szombathely, Életünk, 1993, 17.

6 Hites Sándor: *Az 1956-os emigráció prózairodalmáról*. – In: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, szerk.: *A magyar irodalom története* 3. 1920-tól napjainkig – Budapest, Gondolat, 2007, 790–803. <http://villanyspenot.hu/?p=szoveg&n=12345> (letöltve: 2014. 04. 16.)

7 Határ Győző: *Életút III.* Partra vetett bálna. (Kabdebó Lóránt magnetofonfelvételei alapján) Szombathely, Életünk, 1995, 345.

8 Orbán Péter uo.

9 Rugási Gyula: *XX. századi freskó*. Határ Győző életművéről. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2000, 55.

10 Rugási 2007. 124–131.; Határ Győző: *Légy minaret!* London, Aurora, 1990, 54.

11 Szegedy-Maszák i. m. 154.

12 Hites uo.; Mészáros Sándor: *Üres ég alatt*, Alföld, 1989/40., 74–75.

inkább öncélként.¹³ A kérdés azért merült fel, mert bár a szerző lenyűgözi olvasóit a magyar és európai irodalom igen alapos ismeretével, nemcsak azzal okoz meglepetést, hogy mérhetetlenül gazdag szókincssel rendelkezik és különleges szójátékokat alkot, gyakran él a tömörítéssel és sűrítéssel, szokatlan asszociációkat használ és ötletesen él a nyelv zenei adottságaival, hanem azzal is, hogy a kifejezések bizonytalan mellékjelentést kapnak a mondataiban, gyakran barokkosan terjedős és bőbeszédű a stílusa, és a meglepetésre való törekvés mellett valamilyen ideológiai üzenet átadása és nevelési célzat is felismerhető a szövegekben.¹⁴

Filozófiai írásai szintén eltérnek a műfaji és fogalomhasználati szabályoktól. Többféle bölcséleti műfajt olvaszt egybe bennük, és a filozófiai szövegekbe poétikus nyelvhasználatot vegyít, új szavakat és fogalmakat alkot, metaforikus nyelvet használ, valamint aforizmákkal, anekdotákkal, vallomásokkal és kommentárokkal látja el a szövegeit, mégpedig azzal a céllal, hogy a magyar nyelvet alkalmassá tegye a filozófiai fogalmak befogadására: „*Ne csak a mondanivalóld legyen tilos, a forma is legyen forradalmi... légy mint műfaj meghatározhatatlan!*”¹⁵

Amellett, hogy a nyelv és a műfajok formai szabályait figyelmen kívül hagyta, kritikusán viszonyult a magyarországi és az európai társadalmi folyamatokhoz és a civilizáció jövőjéhez. Szépirodalmi szövegeiben többször megjelenítette a nyugati kultúra hanyatlásának vízióját és a világvége látomását, Oswald Spengler és Arnold Toynbee nézeteivel egyetértésben a haladás elvét is elutasította.¹⁶ Ezeket a nézeteit Határ Győző az *Intra muros* (1973–74) című bölcséleti dialógusban fejtette ki részletesen, amely leírja a „modern világ sátáni állapotát” és „apokaliptikus kilátásait”¹⁷, ez a gondolat pedig a szépirodalmi szövegeiben is visszatér.

Az írásaiban rögzített káoszért és pusztulásért az ideológiákat, a vallásokat nevezi meg felelősként. Az ideológiákat közvetítő állam létezését a politikafilozófiáról szóló értekezéseiben egyfelől szükségszerűnek tartja, másfelől viszont az államot az erők érdekében létrehozott formának, törvényes kereteken belüli rablásnak tekinti, és „intézményesített tömegbűntényként” utal rá.¹⁸ Ez a személetmód szintén megjelenik a regényei és a drámái egy részében. Azon túl, hogy kritikával illette a magyar – és nem magyar – állam működését, szülőhazája történelméhez is többször viszonyult elítélően, mivel úgy vélte, hogy az újkori magyar történelem az állandó önámításokra és a hamis önértékelésre épül, ez pedig újra és újra összenemzeti pesszimizmushoz és önsajnálathoz vezet.¹⁹

Ebből is látható, hogy szemléletmódjának és bölcséletének megkülönböztető jegye a kétely, és ennek szellemében egyfelől mindent lehetségesnek tart, de semmit sem fogad el végleg. Ezt a szkepszist a tudás egész területére vonatkoztatja, és a tudás lerombolása, megkérdőjelezése a célja. Kétkedése nihilista, mivel elutasítja Isten létét és a metafizikai elgondolásokat, valamint agnosztikus, hiszen a valóságos létet megismerhetetlennek véli. A valóság megismerését rendhagyó módon kedvenc tudományága, a neurobiológia felismerései alapján kérdőjelezte meg. Abból indult ki, hogy az agyvelőállomány több mint

13 Szöllősy Klára: *Határ Győző – nekrológ*, 1956. Irodalomtörténet, 1994/01–02. 234.

14 Mészáros uo., Szegedy-Maszák uo., Hites uo.

15 Orbán Péter uo., *Határ Győző: Légy minaret!* 167.

16 Kabdebó Lóránt: *Határ Győző*. Irodalomtörténet, 1994/01–02., 199.; Rugási uo.

17 *Határ Győző: Légy minaret!* 141.; Orbán Péter uo.

18 Orbán Péter uo.

19 Rugási 2007, 127.

felét a látásérzékelés foglalja el, emiatt a látásra vonatkozó reflektálásunk aránytalanul nagy a gondolkodásunkban. Ezzel magyarázta a természetfeletti és a metafizikai érzékelést, illetve az istenlátást. Emiatt ezeket csakis szervi érzékelésként fogta fel, a jelenségek világában azonban nem tekintette valóságosnak.²⁰ Hasonlóan felforgató nézeteket vallott a kereszténységről is, ugyanis nem Jézusnak, hanem Pál apostolnak tulajdonította a kereszténységet, ezért nem tekintette jelentősebbnek az ókorban kialakult sokféle megváltóvallásnál.²¹

A vallásokkal és a kereszténységgel szembeni nézeteit az egyik legjelentősebb írásában, az 1974–75-ben keletkezett *Golghelóghi* című drámájában, ebben az apokaliptikus vízióban is megjelenítette. A történet alapjait még 1952-ben találta ki, amikor Márianosztrán töltötte a börtönbüntetését.²² Mint minden színdarabjában, úgy ebben is a teljességet akarja megragadni, a középkori *Theatrum Mundi* szellemében, emiatt jelentős színpadtechnikai követelményeket jelent a darab színpadra állítása. A *Golghelóghi* egy filozófiai-teológiai drámaciklus első része, amely a végítéletet viszi színre, mégpedig a főszereplő, Golghelóghi kálváriáján keresztül. A történet a középkorban játszódik, a Kr. u. 1000-ben, amikor Jézus második eljövételét várják, ám ehelyett végül a világ teremtője és uralkodója jön el, aki a történet szerint maga a Sátán.²³

A *Golghelóghi* a középkori vásári színjáték, a misztériumjátékok és a drámai költemények kifordítása.²⁴ A misztériumjátékokhoz hasonlóan a darab résztvevői egyszerre lehetnek szereplők és nézők, így elmosódnak a határok a színpad és az élet között. A Bahtyin által leírt középkori karneváli világot jeleníti meg a darab, amelyben felborul a hierarchikus rend, felcserélődnek az alá-fölérendeltségi viszonyok, és mindenki szerepet játszik, mint egy karneváli álarcosbálban, ezért az értékek nem állandóak, pillanatonként megváltoznak a vélemények. Ennek a viszonyrendszernek az egyik példája, hogy még az Isten is az ördöggel cimborál. Amint a középkori darabokban, úgy Határ Győzőnél is szemben áll egymással a túlvilági és az evilági szféra, de a *Golghelóghi*-ban hangsúlyosabb az ellentét a hierarchikus viszonyok pólusai között, és a feszültséget az álarcok mögül felsejlő, elfedett valóság kelti, mivel a dráma tetőpontjaként láthatóvá válik, hogy az új évezredben a fő mozgatóerő a pusztító hatalom lesz, amely a jó álarcában jelenik meg. A dráma utószavában a szerző ezt a társadalmi viszonyrendszert így jellemzi: „*egy kisebbség többségnek deklarálja magát és megpróbálja kisebbségnek feltüntetni a többséget, hogy eretneknek nyilváníthassa, és törvényen kívül helyezhesse*”.²⁵

A darab szereplői olyan figurák, akik nem a saját akaratuk szerint cselekednek, igyekeznek az átlaghoz hasonlítani és automatizmusokat követni. A lakhelyüktől és társadalmi helyzetüktől megfosztják őket, bizonytalanná válik az önazonosságuk, ezért idegenül bolyonganak a dráma terében. Szatanael, a Sátán marionettbábuként mozgatja őket, ennek azonban nincsenek tudatában. Az Erős Oldalnak, a Sátánnak engedelmeskedik még az Isten is, aki a hierarchiában szintén alárendelt szerepet tölt be, korongoló szolgaként jelenik meg. Golghelóghi ezekkel a szavakkal fohászkodik hozzá: „*Korongoló Mester Uram Teremtőm / kicsiny marék agyag vagyok én, ki hogy korongódról kemencébe s onnan lapátod-*

20 Orbán Péter uo.; Rugási 2000, 19.; Határ Győző: *Özön közöny. Elmélkedés az elmélkedésről, mint önmaga tárgyáról, az ismeretről, mint szemléleti formáról.* (3. kiadás) Békéscsaba, Tevan, 1997, 66. 165–190.

21 Határ Győző: *Kereszténység* – In: Határ Győző: *Szentföld a föld.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2000. 223–242.; Orbán Péter uo.

22 G. Komoróczy, 2003, 327.

23 Uo.

24 Szegedy-Maszák i. m. 161.

25 Határ Győző: *Golghelóghi.* Szombathely, Életünk, 1989, 658.

ról a polcra kerültem (...).²⁶ Az emberiség a karneváli világban úgy jelenik meg, mintha egy cirkuszi társulathoz tartoznának. Az emberiség Határ Győző sok más színjátékában is vásárok vagy cirkuszi produkciók résztvevőiként szerepel. A dráma nyelvezete ironikus, ezért az olvasóra vagy a nézőre hárul a feladat, hogy eldöntse, elfogadja-e a kijelentések igazságtartalmát, vagy inkább azok ellenkezőjét, vagyis a nyelv szintén álcaként rejt el vagy fedi fel a drámai világ elemeit.²⁷

Történelemszemléletét a színdarabjai közül leginkább a hatvanas években keletkezett *Hernyóprém* című darabban mutatta meg Határ Győző, amelyben a hatalom természetrajzát és a francia forradalom paródiáját alkotta meg, Alfred Jarry *Übü király* című abszurd drámájához hasonlóan. A Hatalmat és Ellenhatalmat egy szóban ötvöző „bourbonaparte Ház” megnevezéssel ábrázolta azt az elgondolást, hogy a forradalmak és az ellenforradalmak csupán uralomváltást jelentenek, a struktúra azonban mindig megmarad.²⁸ Lajos király a veszthely lépcsőjénél így szól: „Minden uralom aranyfedezete valamilyen eredendő gaszág; és ha nem vágjátok el idejekorán gondolataim fonalát, hamarosan hálát érek majd irántad, hogy megszabadítottál korszakomtól, amelyre rányomtam bélyegemet. Rosszabb voltam a forradalomnál, amely letaszított.”²⁹

Határ Győző színjátékaiban gyakran alkalmazza a mozaikszerkesztéses jelenettechnikát, montázsszerűen helyezi egymás mellé a jeleneteket, nincs köztük szerves kapcsolat, és gyakori epikus eleme a barangolás. Általában az első jelenetek a legkidolgozottabbak, a cselekményt több szálon futtatja, de mivel az alapszituációban felmerülő konfliktusok nem elegendők a több felvonásból álló darabok működtetéséhez, az egyfelvonásos darabjai sikerültebbek (pl. *A ravatal*, *Elefántcsorda*, *Az ölelhetetlenek*, *A rablás*), azokban sokkal inkább törekedett a tömörítésre. Sok esetben a drámaszövegeit dialogizált epikaként lehet felfogni, mivel a történet és az elbeszélés aránytalanul sok a szövegekben; ugyanez érvényes a kultúrtörténeti ismeretanyagra is.³⁰

A színház Határ Győző regényeinek és elbeszéléseinek is gyakori helyszíne (pl. a *Pepito és Pepita* című könyvben), a szereplők sokszor színészek és színésznők, és a regényekben gyakran szerepelnek dialógusok a drámaszövegekre jellemző elrendezésben. Az 1953–54-ben keletkezett *Anibel* című regénytrilógiájában, amelyet lektúrként írt meg, a színház szintén előfordul a darab egyik helyszínéeként. Ebben a történetben a főszereplő egy rajztanár, Dr. Sömjén Simon, aki a Rákosi-korszakban egyes szám első személyben beszél el hányattatásait Budapesten, a háborúban megrongálódott utcákon, tereken és középületekben, valamint találkozását az elérhetetlennek vélt nőideáljával, Anibellel. Az elbeszélő így jellemzi a korszakot: „A szentimentalizmus gőzében élt az ország; kormányzói szózatokból, hirdetésekből, filmekből, nótacsokrokból ugyanez a szirupos, ez a biedermeier érzelgősség áradt. Az utódállamok közül ez a parányi ország az Osztrák–Magyar Monarchia összetöpörödött múmiája volt, s a délcegeskedésnek meg a szentimentalizmusnak ez a lehetetlen vegyülete olykor szinte hozzátartozott az érvényesüléshez (...).”³¹

Sömjén Simon karriertörténete a hatalmat kiszolgáló hős és a korszak érvényesülési lehetőségeinek a példázata, amikor a karakterek korrupció és törvénytelen módon próbál-

26 Határ Győző i. m. 643.

27 Margócsy Klára: *Az értékek Határ Győző Golghelóghy című drámájában*. Hungarológia, 1994. 05. 197.; Hanák Tibor: *A filozófia: kritika*. Bécs, integratio, 1980, 208.

28 G. Komoróczy 2003. 265. 319.; Gömöri György: *Történelemszemlélet és struktúra Witold Gombrowicz és Határ Győző darabjaiban*. Szivárvány, 1992/35.

29 Határ Győző: *Hernyóprém*. In: H. Gy.: *Sírónevető I–II*. München, Aurora Könyvek, 1972, II/222.

30 Margócsy Klára: *Határ Győző drámáinak dramaturgiájáról*. Irodalomtörténet, 1994. 01–02., 193–262.

31 Határ Győző: *Anibel*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 28.

nak előnyökhöz jutni. Egy meghatározhatatlan, túlpolitizált erőterben léteznek a szereplők, amelyben nem tudják irányítani a saját sorsukat, életük alakulása nem rajtuk múlik, és megfélemlítve élnek, személyiségüket semmibe veszik.³² Ugyanakkor Határ Győzöt egyik nyilatkozata szerint az is foglalkoztatta a regényírásakor, milyen kompromisszumok mellett igyekeztek a nők kialakítani az életterüket a szegénységben, a lakosságot egyformává szűrítő és elfojtásra kényszerítő korban. Anibel és lánya, Ernike alakjában a nők archetipusát alkotta meg kettős alakban: az ósaszony és lánya képében a démoni, varázserejű nő és a szűz ellentétét, egységét jelenítette meg. A regényt átszövik a mitológiai utalások, Anibel az ősi termékenységű istennőkre hasonlít, lánya pedig a győzelem görög istennőjére, Nikére, vagyis a regény jelene összefonódik az archaikus képvilággal.³³ Az *Anibel* három fő részből, valamint alfejezetekből és részfejezetekből épül fel, és bár az előző fejezetekre ismétlésekkel visszautal a szöveg, az elaprózott szerkezet miatt nehezen lehet átlátni a regény egészét, és ezt tovább nehezíti az áttekinthetetlenül sok szereplő. A karakterek története egymás mellett futnak, monoton egyhangúságban, a hétköznapi szintjén, kisszerűen, és csak a főbb szereplőknek vannak saját történeteik.³⁴

Határ Győző egyik legjelentősebb regénye az 1947-ben keletkezett *Heliáne*, amelyről Weöres Sándor azt írta a szerzőnek az 1956. október 17-én kelt levelében, hogy egy író-társaság tagjaival egyetértésben erről a magyar regényről gondolta azt, hogy világsikert arathatott volna francia, angol vagy német fordításban, de a legnagyobb elismeréssel illette Márai Sándor és Juhász Ferenc is, ám még megjelenésekor a pártsajtó nihilistának és szürrealistának bélyegezte, majd bezúzták.³⁵

A bibliai párhuzamokból építkező ellenutópiában a 21. század Európájában élő elbeszélő, Bikornutusz Barnabás egy szigetre vetődik, ahol egy vad törzs élén teljhatalmú uralkodó áll. A Tökéletes Államgépezet működtet mindent, amely a technológiát az emberek vezérlésére használja, a felsővezetékű rabszolgákat hátgerinckonnektorokkal irányítja. Az elbeszélő erről így ír: „*Ugyanúgy, ahogy az emberi idegrendszer önbeidegző és önbeszabályozó, a Tökéletes Államgépezet önbeszabályozó és önjavító: a legapróbb sérüléstől az egész Tökéletes Államgépezetet Tökéletes Összeomlással fenyegető üzemzavarig minden hibát javít üzemzünet és emberi segítség nélkül: mindezt maga. Az emberiség, ha a Tökéletes Államgépezetet megépíti és a reléket működésbe hozza, nyugodtan leheveredhet, mert nincs többé az államra gondja (...).*”³⁶

A szigetlakók legfőbb ideológusa Gabrielusz Gábriel „arkangyal”, aki Barnabás mesztere lesz, ő avatja be az ősi titokba. Gabrielusz a középszerűségbe kényszeríti az eredeti elméket, akik végül lemondanak a független gondolkodásról, és megtanítja őket a sorstörvény, vagyis a teljes alávetettség, a szolgálalkúság elfogadására. Barnabás mély érzéseket táplál a regény címében megjelölt Heliáne iránt (neve Heliosz isten testvérpárjára utal), aki egy zárda papnője, és sugárzó szeretetű szentből a Szent Prostitúció szolgálatjává válik.³⁷ Barnabás sokoldalú művész (író, festő, énekművész, zongorista), aki a sziget életét megismerve egy új nyelv megteremtésével akarja visszafordítani a züllés folyamatát: olyan nyelvet álmodik, amelyen képtelenség hazudni. A *Heliáne* műfaji szempontból felhasz-

32 Hites 2007. 795–6.; Mohácsi János: *Határ Győző regénypoétikája – doktori értekezés tézisei*. https://bt.kppke.hu/uploads/articles/7430/file/T%C3%A9zisek_magyar_Moh%C3%A1csi%20J%C3%A1nos.pdf (Letöltve: 2014. július 14.)

33 G. Komoróczy 2003. 80–81., 89.

34 Hites uo.; Mohácsi uo.

35 Kabdebó i. m. 197.; G. Komoróczy i. m. 37.

36 Határ Győző: *Heliáne*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1991, 30. 69.

37 G. Komoróczy

nálja a swifti szatíra, a pikareszk és a barokk államregény műfaji jellemzőit.³⁸ A regény groteszk és ironikus elbeszélésmóddal sokféle nézőpontot mutat be, ami lehetővé teszi, hogy parodizálja a világmagyarázatokat, és szembesítse egymással a bölcséleti princípiumokat, így például a szigetlakók káoszelvű fatalizmusát az európaiak szabad akaratra épülő nézeteivel.³⁹

A *Csodák országa Hátsó-Eurázia* című regényt, amelyet Határ Győző 1939 és 1942 között írt, a *Heliánéhoz* hasonlóan szintén elkobozta a hatóság, mivel ítései államellenes nemzet-, erkölcs- és vallásgyalázó könyvnek vélték. A Hátsó-Eurázia megnevezés a Kárpát-medencére utal, beleértve Erdélyt is, a regényben pedig Hulgánia a Hungária név szatirikus változataként szerepel, ugyanis a szöveg felnagyítva, parodisztikusan mutatja meg azokat a jelenségeket, amelyek elválasztják Közép-Kelet-Európát Európa többi részétől. Az elbeszélő egyes szám első személyben, szabad asszociációs módszerrel beszél el kalandjait ebben a mitikussá formált világban. Mivel a narrátor idegkutató szakorvos, genetikus és a társadalomlélektani problémák szakértője, ezért analitikus megközelítéssel igyekszik minél jobban megismerni és feltárni országa működését. Neurológiai és pszichológiai érdeklődése összefüggésben van a szabad asszociációs írásmóddal, amely a szövegszerveződés metaforikus alakzata.⁴⁰ A visszaemlékezése során két síkot váltogat: magánéletét (házasságát és annak felbomlását) párhuzamosan idézi fel a Hátsó-Euráziában szerzett tapasztalatainak a bemutatásával, és ezeket a történetelemeket montázszerűen helyezi egymás mellé.⁴¹

A narrátor elutazik, hogy bejárja Hátsó-Euráziát, vagyis a szatirikus-példázatos utazási regények mintájára épül fel a regény, és az utazása olyan, mint a beavatás alakzata, ugyanakkor a láthatóvá váló hazai társadalom elidegenítő, objektív szemléletmódon keresztül, erős bírálattal jelenik meg.⁴² A regényben jelentős szerepet kapnak az elbeszélő fejtegetései, reflexiói az idegélettan, a társadalomelmélet és társadalomlélektan terén, és a narrátor várakozásai szerint ezek feltárják Hátsó-Eurázia működésének hiányosságait. Az elbeszélő az egyik legjelentősebb problémaként azt jelöli meg, hogy a 20. században egyre inkább terjed a tényérzékelés hiánya, és ez a több ezer éves kultúra hanyatlásához vezet, mert az egyén az önmagával és a társadalommal szembeni felelősségét elveszíti. Az országban a tények megfogalmazása is akadályba ütközik: „*HULIGÁNIÁBAN a szocializmusról még panaszkodni is tilos, és minthogy a Csantavér Királyfi Telepen minden harmadik ember rendőr-kém, vámtiszt, finánc, pedellus vagy más egyéb »közeg«, ezt a témát csupán a legbeavatottabb rokonai vagy a legbizalmasabb szomszédi körben szokás szőnyegre hozni.*”⁴³

Hátsó-Eurázia bemutatása során olyan hangulatfestő, fiktív földrajzi nevekkel írja le az elbeszélő ezt a birodalmat, amelyek felidéznek a települések atmoszféráját. Az egzotikusnak hangzó helyneveken kívül különlegesnek tűnő emberi karaktereket mutat be, akik a hazai valóság jellegzetes alakjai, mint például a ködmönben feltűnő hazafi, aki a hazai útépités jeles támogatója, miközben elítélően beszél a technika vívmányairól.⁴⁴ A darzsilingi vásár kavalkádjában különböző ősi törzsek és családok keleties forgatagban adják-veszik por-

38 Hites uo., Rugási 200. 29.

39 Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története*. Budapest, Argumentum Kiadó, 1993. 20.; Szirák Péter: *A túlzás poétikája*. Alföld, 1992/1. 73., Hites uo.

40 Rugási 2000. 19–21.

41 G. Komoróczy i. m. 25–34.

42 Hites uo.

43 Határ Győző: *Csodák Országa Hátsó-Eurázia vagy a Hajnali Novellák*. London, Aurora, 1988, 57.

44 G. Komoróczy uo.; Szöllősy Klára: *Határ Győző – nekrológ*, 1956. Irodalomtörténet, 1994/01–02. 193–262.

tékájukat, és az elbeszélés láthatóvá teszi az alkudozások, csalások és a csempészakciók vásári világát, amely veredésbe torkollik. Más helyszíneken az ország lakóinak ősi, primitív hitvilága kerül a felszínre, vagy a főváros és a vidék ellentéte, az életfelfogások mélyen gyökerező különbsége.⁴⁵

A narrátor tapasztalatai szerint ebben az országban a politika neurotizálja, manipulálja és hipnotizálja az egész társadalmat, ezáltal rombolja az emberek közötti kapcsolatokat, ami a társadalom folyamatos atomizálódásához vezet. Az elbeszélő betekintést nyer a hatalom által működtetett felügyeleti intézmények működésébe, mint amilyen a büntetés-végrehajtás és az elmeógyógyintézet, ahol visszaélnék az emberi test fölött gyakorolt hatalommal. A szellemi életben egy tekintélytisztelő intézményrendszert írt le, amely önmagába zárul, nem nyitott az új gondolatokra, ezért a hazai tudósok külföldön folytatják pályájukat. Az elbeszélő által bemutatott világ alapján a felvilágosodás hagyományaihoz ragaszkodó racionalis Európával szemben áll az ázsiai lélek mély vallásosságára és alázatára épülő despotikus bizánci struktúra.⁴⁶

Határ Győző 1947 és 1948 között írta *Az Őrző könyve* című regényét, amelyet több kritikus legalább olyan jelentős könyvnek ítélte, mint Orwell *1984* című antiutópiáját.⁴⁷ A Rákosi-korszakra reflektáló történet elbeszélője a történeken kívülálló éber szemtanú, a Föld Őrzője, aki a távoli jövő apokaliptikus vízióját ironikus filozófiai elemzésben tárja fel egy fegyház 70. emeleti cellájából figyelve, ahol őt is fogolyként őrzik. A népvándorlás korára emlékeztető jövőbeli világban az új Rómát, amely az európai kultúra szimbóluma, elárasszák a különböző népcsoportok, mint az avarok, gótok, gepidák és az amazonhordák, s ezeknek a régen kihalt népcsoportoknak a megjelenése azt a benyomást kelti, hogy a történelem önmagát ismétli.⁴⁸ Ez a 40 éves háború és a technikailag fejlett civilizáció kora, amikor visszatér az ősbárbság állapota, a Jók erőfeszítése hiábavaló, az értékeket folyton lerombolják, és mindenütt az Ördögfejedelem uralkodik. A misztériumjátékok és moralitásdrámák világképeinek elemei átértékelődnek a sötétség korában, amikor az egymással háborúzó két táborban a Pénz és a Hatalom bálványa kerül trónra. A kormányok a szaturnuszi korszak eljövételét ígérik, de a jelen pokla miatt a politikusok, a tudósok és a katonák egymásra hárítják a felelősséget. A Föld Őrzője szerint a csata az emberiség két nagy tábora között zajlik, és az ő harcuk következtében változik ciklikusan a történelem, de egyik sem kerülhet végérvényesen uralomra. Az egyik tábor a „sovány kakasfejúek” alkotják, akik hagyományörzők, a javak köztulajdonba vételét követelik, és metafizikus-kommunisztikus elveket vallanak, míg a „kövér lepényhalszájúak” felfalják őseiket, a tőke uralja világképüket, és ha ők vannak hatalmon, a magánzsákmány és az uzsora befolyásol mindent. A kétféle tábor olykor keveredik is: „*Igaz ugyan, hogy a »sovány kakasok« recesz-szív jelleggel, a »kövér lepényhalak« domináns jelleggel öröklődnek – (fejtegették) – de ki ne látott volna kövér kakast és sovány lepényhalat?*”⁴⁹ Az Ördögfejedelem által vezetett világban az Állam egy vastag bőrű Őriáshüllő, és az egyházi szervezet mintájára hierarchikusan épül fel, besúgóhálózatokkal, katonai diktatúrával, a janicsár-rendszer kinevelt fenntartóival és örököseivel, akik a Szent Tant hirdetik. A kismemizetteket megalázzák, önérzetüket lerombolják, a személyiséget maga alá gyűri a hordaszellem és a barbárság. Az államgépezet hibáit a bűnbakokra hárítják, akiket ünnepélyesen felakasztanak.

45 G. Komoróczy uo.

46 G. Komoróczy uo.

47 Szöllösy i. m. 237.; Takáts uo.

48 Határ Győző: *Az Őrző könyve*. München, Aurora Könyvek, 1974; G. Komoróczy 48–55.; Hites uo.

49 Határ Győző i. m. 87., 91.

A Vallások Világparlamentjében önmagukért imádkoznak, mindenki önmaga érdekét hajszolja. Senki sem lázad, inkább igyekeznek beilleszkedni a hatalmi hierarchiába, lehetőleg minél magasabbra. A legveszélyesebb rabok a művészek, az írástudók, akiket önkéntes öncenzúrára nevelnek. A Föld Őrzője a jövőt az analfabéták, a köpönyegforgatók és a mítoszhamisítók koraként írja le.⁵⁰

Az *Őrző könyve* történetfilozófiai elgondolása más regényeihez hasonlóan absztrakt parabolákra hasonlít, szövegszerűen van megalkotva, és a szereplőről az olvasó nem kap analitikus lélekrajzot vagy plasztikus jellemrajzot, ehelyett a nyelvjáték és az elmélkedés kap nagyobb teret a szövegben.⁵¹ Az 1984 és 1985 között keletkezett *Köpönyeg sors* című regénye a lélekrajzi regény megjelölést kapta, és a szöveg a hellén író, filozófus és hitújító, a későbbi római császár (361–363), Iulianosz Apostat ifjúságát dolgozza fel. Ennek a történelmi alaknak az élete megihlette korábban Gore Vidal, Merezkovszkijt, Alfred de Vigny-t és Ibsent is. Kosztolányi érdeklődését szintén felkeltette, kutatómunkát is folytatott, hogy regényt írjon róla. Határ Győző azért választotta Iulianoszt a regény főszereplőjének, mert a történelem egyik legrokonszenvesebb alakjának tartotta, aki azután, hogy a keresztény egyház apostatának, vagyis hitehagyónak bélyegezte, a szabadgondolkodók prototípusaként kifejlesztette magában a benső ellenállást, és meg tudta őrizni szellemi autonómiáját az elnyomó viszonyok között; egy olyan korban, amikor az uralkodó államvallás, az arianizmus is eretnekséggé vált. A regényben az ősi hitet védő értelmiségre fókuszál, akiknek ki kell szolgálnia az uralkodó politikát.⁵² Az elbeszélő ezt így fogalmazza meg: „»Iulianosz! Keresztényeskedned kell! Míg élsz! A sors, mely rád szabott...!« / újra magamon érzem Heimarmené teknőcpáncélját, mely hátamra növe úgy enyém, hogy együttal én vagyok s nélküle lenni-létezni nekem nem adatik: a köpönyeg sorsot!... A forgathatatlant!”⁵³

A *Köpönyeg sors*, mint Határ Győző sok másik regénye, az államnak való kiszolgáltatottság, a „lencsét” élményét jeleníti meg, valamint azt a folyamatot, ahogy a pallérozott elméjű főszereplő a totális elnyomás ideje alatt ledobja magáról a ráerőltetett arianus kereszténység bilincseit, és a hellenizmus meggyőződéses hívévé válik. Ezáltal a 4. század derekán utoljára kísérli meg, hogy visszaállítsa a pogányságot a világalomra törő kereszténységgel szemben.⁵⁴ A történet értelmezhető az elittudat regényeként is: Iulianosz kialakítja a legeredményesebb belső ellenállás attitűdjét, amikor önuralommal elfogadja a helyzetet, de mindenáron küzd a túlélésért, sokat tesz azért, hogy a világot minél alaposabban megismerje, és minél szélesebb műveltségre tegyen szert. Habár a regény megismerteti az olvasóval Iulianosz álmódó, rajongó, gondolkodó természetét, külsejét, életkörülményeit, a környezetét alkotó embereket, a hozzájuk való viszonyát és az elmélkedéseit, az alakja szövegszerűen van megalkotva, elsősorban szellemi attitűdjét és problémafelvetéseit ismerheti meg a befogadó. Ugyanakkor a szöveg az ókori kultúra gazdagságát is bemutatja: az építészetet, képzőművészetet, a korabeli beszédkultúrát, a vallás intézményrendszerét, a könyvtárakat az ókori szerzők tekerceivel.⁵⁵

A nevelődési regényként értelmezhető történet öt nagyobb fejezetből és alfejezetekből áll, a regény terét pedig a száműzetés három helyszíne tagolja: az első helyszín Macellum,

50 G. Komoróczy uo.

51 Kulcsár-Szabó i. m. 113.; Hites uo.

52 G. Komoróczy i. m. 146.

53 Határ Győző: *Köpönyeg sors*. Szombathely, Életünk, 1997, 567.

54 Rugási 2000. 127–130.

55 Mohácsi uo.

ahol leválasztják a gyerekkori hellén világról, és ariánus tanokat kényszerítenek rá. A második állomás Konstantinápoly, ahol fél évig raboskodik, majd a fogság leteltével kitarul előtte a főváros: megismeri a látnivalóit, fürdőit, műalkotásait, az akadémiaját, és betekintést nyer a császári udvarba, a hatalom közelébe kerül. Idővel barátokat szerez, az emberek a lakásukba invitálják, egyre szélesebb körökben válik népszerűvé, felségnek szólítják, ezért az uralkodóházon belül versenytárrsá válik, s a hatalom internálja. A harmadik helyszín Nikomedeia, itt játszódik a regény fele, ahol végleg elfordul a galileus hittől, és a hellén vallás híve lesz. Iulianosz mindvégig kitar nézetei mellett, mindig talál támogatókat, de idővel a hellén hit hanyatlani kezd, mert a hívek elpártolnak, és Iulianosz is elveszíti utolsó pártfogóit.⁵⁶

Határ Győző elsősorban az átfogó műformákhoz vonzódott, amelyekben szövevényes szerkezetet alakíthatott ki, és lehetősége volt terjedelmes értekező szövegrészekben kifejteni a nézeteit az adott elbeszélő vagy szereplő szólamain keresztül. Magyarországon elsősorban ezeknek a prózai írásainak köszönhetően vált ismertté, a nyugati magyarság azonban lírikusként tartotta számon, és első versgyűjteménye, a *Hajszálhíd* (amely 1949-ben keletkezett, és 1970-ben jelent meg) nagy sikert aratott, akárcsak *Lélekarangjáték* (1986) című kötete. Ezeket a köteteket gondosan megtervezett ciklusokba szervezte, gondolati és hangulati megfontolások szerint erősítette fel a versek hatását a szövegek közötti kontextus többletjelentésével.⁵⁷

Hozzá hasonlóan szerkesztette meg a versciklusait nemzedéktársa, Weöres Sándor, akit Csokonai mellett a legjelentősebb költőnek tartott Határ Győző. Költészetében egyéni lírai nyelvet hozott létre, a verseit erős muzikalitás jellemzi, és páratlanul gazdag szókinccsel rendelkezett, gyakran használta a népnyelvi, rétegnyelvi és tájnyelvi szavakat. Ezeket groteszk, stilizált álnépnyelv megalkotásához alkalmazta, az archaizálással pedig olykor az irodalom alakzataként élt, mint a *Magyar Epimenidész* című vers részletében: „– *üve-hova bácsi? / – menek a csatába! / – mék csatába? nincs már: / múltóban divatja / – hogy vóna? adózunk! / arra költ a Kincstár / arra ád a Bankár: / kapatos-kamatra*”.⁵⁸ Weöres Sándor mellett az írói és költői szemléletmódjára nagy hatással volt Arthur Rimbaud, Szentkuthy Miklós, és a két író, François Rabelais és Laurence Sterne, akiknek a regényeit fordította, tőlük a groteszk és szürrealista látásmódot, a vers személytelenségét és az intellektualizálást vette át.⁵⁹ Határ Győző enciklopédikus és antikizáló költő volt, írásművészete az ismeretekből építkezett, azokból formált motívumokat.⁶⁰

Az ellentétes, egymást kizáró minőségek ötvözése jellemzi a líráját (például alantas kifejezésekkel ruhazza fel a magasztalás tárgyát, a tabukkal szembenő erotikus vagy profán nyelvet keveri a szenttel), a versekben együtt jeleníti meg az apollói és dionüszoszi princípiumot, a káosz és a rend elvét, a racionális és az irracionális elemeket. Az ütemhangsúlyos és a nyugat-európai versformákat egyaránt használta a lírájában, ugyanakkor sok száz szabadvers-kompozíciót is írt. Pályája kései szakaszában nemcsak a prózájában, hanem a költészetében is jelentősebbnek tartotta a filozófiai gondolatokat az érzéki benyomások megjelenítésénél.⁶¹

56 Mohácsi uo.

57 G. Komoróczy 2003. 278–279.; Bodor Béla: *Szélhárfaszóló, vonós intermezzokkal*. Holmi, 2003/12.

58 Határ Győző: *Üvegkoporsó*. London, Aurora, 1992, 98.

59 Pomogáts Béla: *Egy nyugaton élő magyar költőről*. Forrás, 1972/4.

60 Bodor uo.

61 Bodor uo.; Tarján Tamás: *A trónfosztó trónra száll, Határ Győző 90 éves*. Tiszatáj, 2004/11., 102–107.

Határ Győző a 60-as évek elején lehetőséget kapott, hogy az angol rádió magyar nyelvű adásai számára, majd a müncheni Szabad Európa Rádiónál rendszeresen recenziót készítsen magyar könyvekről, és három évtized alatt több száz kritikát írt, amelyek az *Irodalomtörténet* című kötetében jelentek meg.⁶² Azoknak az íróknak az írásait dolgozta fel, akik könyvet küldtek neki, ezért a válogatás szubjektív szempontok szerint, személyes kapcsolatok alapján történt. A legmegértőbbben Szentkuthy Miklós és Weöres Sándor írásaihoz viszonyult, áhítatos tisztelettel fogalmazott Lukács Györgyről és Déry Tiborról, és a magyar irodalomban a legnagyobb iróniával a filozófiai gondolkodás hiányát illette. Az európai szövegeket használta mércéként a magyar szerzők megítélésekor, és szót emelt az előítéletes szemléletmód, a babonák és az irodalmi klikkesedés ellen. A kritikákban a kísérletezést, az új poétikai és narratív eljárásokat méltatta elsősorban, a sablonos megoldásokat elvetette.⁶³

Alkotói stílusához szintén hozzátartozott a kísérletező szellem, a játékos, felforgató, ironikus attitűd, a hagyományokkal szembeni kritikus fellépés. A kort, amelyben élt, szatirikus és lázadó hangon bírálta, miközben megidézte a magyar és az európai irodalmi hagyományok széles spektrumát, majd idővel egyre reflektáltabban, elvont, filozófiai nézőpontból vizsgálta műveiben a történelmi és társadalmi folyamatok ellentmondásait és abszurdításait. Írásait a '40-es évekbeli elhallgattatása után több mint négy évtizedig csupán azok a hazai olvasói ismerhették meg, akik beavatottak voltak, vagy kapcsolatban álltak a szerzővel. Szélesebb magyarországi olvasóközönségéhez csak azután juthattak el a könyvei, hogy bekövetkezett a rendszerváltás, és megnyitották a határokat. Kötetei pedig most, 2014-ben is ugyanazt a szándékát hordozzák, mint évtizedekkel korábban: olyan látásmódot kínálnak, amely a mindenkori jelenkor társadalmi szerveződésére sokféle szokatlan nézőpontból reflektál, meghökkentő értelmezési szempontokat nyújtanak játékos, egyedi nyelvhasználattal, miközben az olvasókat tág világismeretben és szellemi tudásban részesítik.

62 Határ Győző: *Irodalomtörténet*. Békéscsaba, Tevan Kiadó, 1991.

63 Tüskés Tibor: *Határ Győző »irodalomtörténete«* Tiszatáj, 1993/01., 89–91.